

УДК 340.1

DOI: 10.26565/2075-1834-2021-31-02

ГЕНЕЗА ТА ЕВОЛЮЦІЯ БЕЗПЕКОВОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ ТА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Загуменна Ю. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1
Харківського національного університету внутрішніх справ,
Харків, 61080, пр. Л.Ландау, 27,
e-mail: yuliyazagum@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0617-8363>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Аналізуючи внесок давньосхідної політико-правової думки у розвиток і опрацювання безпекової проблематики з виокремленням безпеки особистості, суспільства та держави, не можна оминати такий своєрідний шар інтелектуальних напрацювань у цьому напрямі, що їх являє собою давньокитайська та давньоіндійська суспільна думка. При цьому, за означенням сучасних учених, давньокитайська політико-правова думка є унікальною, адже її доктринальною основою є не міфологія чи релігія, а ритуал. Він являє собою підвалини, основу і джерела неба і землі.

Мета дослідження полягає в наукових дослідженнях проблем генези та еволюції безпекової проблематики в історії політико-правової думки Стародавнього Китаю та Стародавньої Індії, акцентуючи увагу на правомірності віднесення безпекової проблематики до числа найдавніших категорій державно-правового дискурсу, безпосередньо пов'язаних із поняттями держави, суспільства, індивіда, війни і миру тощо.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті досліджуються витoki політико-правової традиції щодо осмислення феномену суспільної безпеки в інтелектуальній традиції Стародавнього Сходу. Показано, що підставою для виникнення дискурсу щодо безпеки індивіда, суспільства та держави стали умови практичного існування ранньодержавних утворень, насамперед цивілізацій стародавніх Індії та Китаю. У давньосхідній політико-правовій думці далеким від остаточного вирішення було питання щодо ролі та місця права, правових регуляторів у забезпеченні безпеки суспільства і держави. Давньосхідна традиція ще не знала остаточного виокремлення права із системи соціонормативної регуляції суспільних відносин. Відтак, право тісно взаємодіє із звичаями, ритуалами, табу, релігійними та політичними нормами у гарантуванні безпеки соціального життя. Поступово, зокрема на прикладі стародавніх Індії та Китаю, можна помітити посилення уваги давньосхідних мислителів до розробки проблематики держави і права в забезпеченні безпеки. Вагому роль у такому напрямі безпекознавчого дискурсу починають відігравати правові норми, спрямовані на встановлення юридичної відповідальності за вчинення людьми тих чи тих правопорушень. Осмислюється безпекове значення цих норм та їх роль у гарантуванні соціального миру.

Висновки. На відміну від давньоєгипетської та давньомесопотамської інтелектуальної традиції, китайська політико-правова думка являє суттєвий плюралізм в осмисленні ключових питань безпекової проблематики і стала суттєвим кроком уперед у виокремленні відповідного політико-правового дискурсу й опрацюванні його ключових елементів.

У давньосхідній політико-правовій думці, особливо у давньоіндійській та давньокитайській, поступово утверджуються позиції щодо елементів механізму забезпечення безпеки, до якого включаються, окрім правителя та чиновників, також армія, таємні та розвідувальні служби, дипломатичні служби тощо.

У цілому безпекова проблематика в межах давньосхідної політико-правової думки пройшла тривалий і вельми складний шлях – від перших інтуїцій і «прозрінь» до розлогіх розмірковувань на тему безпеки індивіда, суспільства і держави. Тим самим було закладено підвалини для поступового збагачення цього дискурсу в умовах античної політико-правової думки, яка багата в чому була спадкоємицею давньосхідних політико-правових мислительських традицій. Найперше, в чому вона спромоглася перевищити своїх «учителів» - це суттєво раціоналізувати підходи до проблеми безпеки, також включити у відповідний дискурс проблему безпеки людини у співвідношенні із проблемами безпеки суспільства і держави, а також розставити більш виразні наголоси на потребах правового гарантування суспільної безпеки в умовах державної організації суспільного життя (спершу в умовах полісної, а згодом – імперської його організації).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: безпека людини, суспільства, держави, політико-правові вчення, інтелектуальна традиція, картина світу, релігія, міфологія, філософія, сакралізація, цивілізація, варварство, монархія, східна деспотія.

GENESIS AND EVOLUTION OF SECURITY ISSUES IN THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL THOUGHT OF ANCIENT CHINA AND ANCIENT INDIA

Zahumenna Yuliia,

PhD in Law, Associate Professor,
Professor of the Department of Theory
and History of State and Law Faculty of 1
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, 61080, L. Landau avenue, 27,
e-mail: yuliyazagum@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0617-8363>

ANNOTATION: *Introduction.* Analyzing the contribution of the Ancient Eastern political and legal thought in the development and elaboration of security issues with the separation of the security of individuals, society and the state, we cannot avoid such a peculiar layer of intellectual developments in this direction that were demonstrated by the Ancient Chinese and Ancient Indian public opinion. At the same time, according to modern scholars, the Ancient Chinese political and legal thought is unique, because its doctrinal basis is not mythology or religion, but ritual. It is the foundation, fundamentals and sources of heaven and earth.

The purpose of the research is to study the problems of genesis and evolution of security issues in the history of political and legal thought of the Ancient China and the Ancient India, focusing on the legitimacy of classifying security issues to the oldest categories of state and legal discourse directly related to the concepts of the state, society, individual, war and peace, etc.

Brief content of the main results of the research. The article examines the origins of the political and legal tradition of understanding the phenomenon of public safety in the intellectual tradition of the Ancient East. It is shown that the basis for the emergence of a discourse on the security of the individual, society and state were the conditions of practical existence of early state formations, especially the civilizations of ancient India and China. Political and legal thought of the Ancient East stimulated the development of security issues in the context of general ideas about the relationship of terrestrial and extraterrestrial forces in the arrangement of the social organism, in polytogenesis and orthogenesis, as well as in the context of ideas about the relationship between individual, society and state.

In ancient Eastern political and legal thought, the question of the role and place of law, legal regulators in ensuring the security of society and the state was far from a final solution. The ancient Eastern tradition did not yet know the final separation of law from the system of socio-normative regulation of social relations. Thus, the right to work closely with customs, rituals, taboos, religious and political norms in ensuring the security of social life. Gradually, in particular on the example of ancient India and China, we can see the increasing attention of ancient Eastern thinkers to the development of state and law issues in security. Legal norms aimed at establishing legal responsibility for the commission of certain offenses by people are beginning to play an important role in this area of security discourse. The security significance of these norms and their role in guaranteeing social peace is understood.

Conclusions. In contrast to the Ancient Egyptian and the Ancient Mesopotamian intellectual traditions, Chinese political and legal thought constitutes a significant pluralism in understanding the key security issues and has been an important step forward in distinguishing the relevant political and legal discourse and elaborating its key elements.

Positions on the elements of ensuring the security mechanism have been gradually established in the Ancient Eastern political and legal thought, especially in the Ancient India and the Ancient China. Except the ruler and officials that mechanism includes the army, secret and intelligence services, diplomatic services, etc.

In general, security issues within the framework of the Ancient Eastern political and legal thought has passed a rather long and very difficult way – from the first intuitions and “insights” to extensive considerations on the security of individuals, society and the state. It laid the foundations for the gradual enrichment of that discourse in the context of the Ancient political and legal thought, which was largely the successor to the Ancient Eastern political and legal thinking traditions. The first area, where it has managed to surpass its “teachers” is to significantly streamline approaches to security issues, to include the issue of the security of individuals in correlation with the security issues of society and the state into the relevant discourse, as well as to place more clear emphasis on the need of legal guarantees of public security in terms of state organization of public life (first of all, in terms of its policy organization and then – its imperial organization).

KEY WORDS: human security, security of the society, security of the states, political and legal doctrines, intellectual tradition, picture of the world, religion, mythology, philosophy, sacralization, civilization, barbarism, monarchy, eastern despotism.

Вступ. Аналізуючи внесок давньосхідної політико-правової думки у розвиток і опрацювання безпекової проблематики з виокремленням безпеки особистості, суспільства та держави, не можна оминати такий своєрідний шар інтелектуальних напрацювань у цьому напрямі, що їх являє собою давньокитайська та давньоіндійська суспільна думка. При цьому, за означенням сучасних учених, давньокитайська політико-правова думка є унікальною, адже її доктринальною основою є не міфологія чи релігія, а ритуал. Він являє собою підвалини, основу і джерела неба і землі.

Мета дослідження полягає в наукових дослідженнях проблем генези та еволюції безпекової проблематики в історії політико-правової думки Стародавнього Китаю та Стародавньої Індії, акцентуючи увагу на правомірності віднесення безпекової проблематики до числа найдавніших категорій

державно-правового дискурсу, безпосередньо пов'язаних із поняттями держави, суспільства, індивіда, війни і миру тощо.

Стан наукової дослідженості теми. Серед сучасних зарубіжних учених, які досліджують безпекову проблематику в контексті історії політичних і правових учень Стародавнього світу, слід насамперед виокремити Ф. Арендса, О. Астапову, С. Брелазу, В. Бушуєва, І. Вейнберга, Х. Віршубські, Дж. Гамільтона, А. Глебова, Є. Данілова, С. Дмитрієва, П. Дюкрі, Д. Йенсіча, Г.У. Інстинські, Г. Колганову, А. Кнеппе, Б. Кршева, Р. Лафера, Е. Лінтотта, О. Неверова, О. Овчиннікова, А.Л. Оппенгейма, У. Персі, Т. Рікманса, С. Річчі, Е. Сільверіо, Л. Скубченко, Дж. Уайта, С. Утченка, Г. Франкфорта, А. Шрім-Хайнс, В. Якобсона та ін.

До числа українських учених, які торкалися окремих проблем безпекової тематики в контексті політико-правових та соціально-філософських учень Стародавнього світу, слід віднести С. Антипова, В. Антонова, О.Гавриленко, Г. Демиденка, О. Дзьобаня, Н. Клименко, А. Кормича, Є. Логвиненко, І. Логвиненка, С. Мануйлова, Р. Михайловського, В. Ржевської, В. Шаблистого та ін. Щоправда, у їхніх розвідках здебільшого висвітлюються й домінують політологічні та соціально-філософські аспекти дослідження національної (і донаціональної) безпеки, натомість політико-правовий контекст і відповідні акценти змісту цих учень виокремлені й опрацьовані дещо слабше.

Не в останню чергу такий стан розробки проблеми спричинився до появи й поширення деяких упереджених та вочевидь спрощених тверджень, які часом зустрічаються навіть у роботах таких авторитетних науковців-правників, як, наприклад, В. Антонов, який у своїй нещодавній монографії, присвяченій дослідженню конституційно-правових засад національної безпеки України, зазначив, що нібито «досягнення людством порівняно невисокого ступеня суспільного та інтелектуального розвитку не дало змоги на той час [в умовах Стародавнього світу – Авт.] створити і відповідних систематизованих наукових учень щодо розуміння таких явищ, як безпека, її природа, джерела, основні рушійні сили тощо. Для побудови таких наукових систем необхідно було виникнення і певних умов: по-перше, здатність до абстрактного мислення; по-друге, спроможність не тільки досягнути існуючі факти у сприйнятті поняття, а й узагальнити їх і, по-третє, знаходити провідні ідеї шляхом їх систематизації, об'єктивного наукового вивчення та аналізу» [1, с. 11]. Тим самим автор по суті «відмовляє» в науковому статусі розробкам проблеми безпеки від давньоєгипетських текстів до творів Платона і Аристотеля, що навряд чи можна вважати адекватним і переконливим підходом. Навпаки, за спостереженнями відомих українських учених-безпекознавців О. Дзьобаня та Є. Мануйлова, «вже в філософських поглядах Стародавнього Сходу відбувається зміна установок у розумінні безпеки. Пояснення небезпек стає абстрактно-понятійним, причини бід, нещастя пов'язуються із способом життя людини, а способи забезпечення безпеки – розуміються як пошук шляху до добродетності, зводяться до зміни, духовного вдосконалення особистості й суспільства» [2, с. 23-24]. Із цією позицією солідаризуються і зарубіжні вчені, наголошуючи, що уже в Стародавньому Світі, насамперед на Давньому Сході, відбувався поступовий перехід від міфологічного та релігійного до абстрактно-понятійного розуміння безпеки і небезпеки [3, с. 15].

Вочевидь, давнина та «інакшість» відповідних безпекознавчих міркувань мислителів Стародавнього Світу (похідна від тогочасної картини світу, властивої авторам відповідних трактатів), яка часто була ще й «обгорнута» в символічну форму, що потребує додаткової інтерпретації (з перекладом на мову сучасних – переважно логічних, а не символічних понять та категорій), не повинна призводити до сучасного штучного заниження їх загальнофілософського рівня, до применшення їх внеску в інтелектуальну традицію осмислення проблем безпеки та до певної інтелектуальної «зверхності». Зрештою, вважаємо, що такий підхід аж ніяк не сприятиме налагодженню плідного та коректного діалогу з політико-правовою думкою давнього минулого, спрощуватиме її розуміння й інтерпретацію. Ми, швидше, маємо сприймати той набуток як витвір «школи альтернативного мислення», багато в чому несподіваний й інновативний для європейської логоцентричної картини світу, що дасть змогу зіставляти різні концепції національної безпеки з урахуванням багатомовної дискусії щодо цієї проблематики [4, с. 2].

Результати дослідження. У давньокитайській мові також було два основних відповідника поняття «безпека». Перший – передається словосполученням *аньцюань*, що перекладається як «спокій, суцільний спокій, умиротворення». Іншим знаком, що входить до багатьох термінів, пов'язаних із безпекою, є *бао*, що має значення «захищати». Цікаво простежити смислове збагачення цих категорій упродовж часу. Так, за правління династії Західна Чжоу (1122–770 рр. до н.е.) знак *аньцюань* набув значення «умиротворити когось (шляхом візиту і пожалування дарів)». У період Східної Чжоу (770–256 рр. до н.е.) з'являється ще одне значення: «забезпечити мир/спокій серед народу». Поряд із цим з'являється ще вислів *да-ань*, «Великий спокій», який застосовується для позначення довгоочікуваних періодів всезагального миру. При цьому під «миром» розуміли відсутність не тільки війн, але і стихійних лих і неврожаїв, які, згідно з уявленнями давніх китайців, вказували на некомпетентність або гріховність правителя [5, с. 70-78].

Основою найдавніших уявлень Стародавнього Китаю була, за висновками сучасних учених, так звана п'ятичленна модель світобудови, в якій питання безпеки просякнуті всі п'ять складових елементів. По-перше, це розподіл світового простору за частинами світу. По-друге, виокремлення особливого простору, так званого Центру-чжун, під яким розуміється сакрально-політичний фокус світового простору, персоніфікований правителем. Звідси – і самоназва Китаю – Чжунго — Серединна/Центральна держава, що звідусіль оточена сусідами-ворогами. По-третє, це протиставлення китайської цивілізованості довколишньому варварству. По-четверте, це сприйняття заходу як втілення хаосу і смерті, а півночі – як табуованого простору. По-п'яте, це сакралізація півдня [6, с. 56-62]. Отже, структурування простору в уявленнях найдавніших китайців мало підкреслити цивілізаційну вищість цієї держави та прагнення осмислити у просторових категоріях питання забезпечення її безпеки.

Що стосується впливу релігії, то релігійним віруванням Стародавнього Китаю загалом були притаманні прагматичність і раціоналістичність, що суттєво відрізняло їх від вірувань стародавніх держав Близького Сходу та Індії. Вони також були тісно залучені до процесів політогенезу і правогенезу, зокрема з періоду формування китайської протодержави Шан-Інь (XVI – XI ст. до н.е.) і зміцнення влади правителя – вана. Давні культу і божества включалися в орбіту державності, що інтенсивно формується, і виконують роль легітимізуючих державотворчих зусиль шан-інських правителів. Поступово утверджується культ Неба як божественного гаранта давньокитайської державності, що стала сприйматися в уявленнях давніх китайців як Піднебесна [7, с. 13].

Загалом, культу і вірування давніх китайців підпорядковувалися виконанню регулятивної та легітимуючої функції в умовах складання державності (тотемні та анімістичні вірування, культ предків). Згодом ці процеси супроводжувалися поступовим вивіщенням культу Землі, який був ідеологічним обґрунтуванням територіальної цілісності та безпеки протодержавного утворення Шан-Інь [7, с. 17; 8, с. 17].

Для давньокитайської інтелектуальної традиції здавна були притаманні розвинуте відчуття покірності властям, що ґрунтується на глибоко вкорінених традиціях шанування пращурів, культові предків; політико-правовий патерналізм, за якого носії влади сприймалися за аналогією до батька в родині; підвищений прагматизм, орієнтованість політико-правової ідеології на пошук ефективних засобів державного управління, здатних гарантувати безпеку і порядок у країні, тощо [9, с. 52; 10, с. 88]. Хоч, згодом, урешті-решт, домінуючими для китайців на багато століть наперед стали концепції «державо-велика сім'я», «слабкий народ – сильна держава» [11], витоки яких сягають саме давньокитайського періоду історії політико-правової думки.

Попри певну «замкненість» умов розвитку і держави, і політико-правової думки, упродовж VII-II ст. до н.е. у Стародавньому Китаї спростерігалось вільне співіснування різних соціально-етичних та політико-правових учень. Так, у «Ши цзи» («Історичні записки») видатного давньокитайського історика Сима Цяня (II-I ст. до н.е.) наводиться перша класифікація філософських шкіл Стародавнього Китаю. Там, зокрема, названі шість провідних шкіл: «прихильники вчення про інь і ян» (натурфілософи), «школа служилих людей» (конфуціанці), «школа моїстів», «школа номіналістів» (софісти), «школа законників» (легісти), «школа прихильників вчення про *дао* і *де*» (даосисти) [12, с. 65]. Всі ці шість шкіл співіснували упродовж давньокитайської історії, не витісняючи одна одну, та лише чотири з них – конфуціанство, легізм, моїзм та даосизм опрацювали своєрідні підходи до осмислення питань особистої та колективної безпеки, виходячи із своїх загальнофілософських настанов.

Найперше, всі вони були не персоніфікованими, а соціоцентричними [13, с. 231-236], а відтак, природно, виходили з постулату, що гарантування безпеки однієї людини можливе лише як наслідок гарантування безпеки і цілісності всього суспільства.

Так, згідно із вченням засновника даосизму Лао-цзи (604 р. до н.е. - 531 р. до н.е.) ключове значення для людини має досягнення внутрішнього спокою. Його запорука – в осягненні мудрецами-правителями сутності *дао* (абсолютного світового початку, що визначає закономірності розвитку неба, природи та суспільства) та управління державою згідно з цим першопринципом. Будь-які дії, засновані на насильстві, запровадження додаткових податків та обов'язків, а так само агресивна зовнішня політика засуджуються. Тож мета управління державою полягає у забезпеченні стабільності та спокою. В основі такого управління мають лежати морально-етичні принципи, а не закони; надмірна кількість законів призводить до збільшення числа злочинців [14, с. 26-27, 37]. Надмірно діяльна влада призводить до порушення спокою та безпеки суспільства [15, с. 184-185].

Так само і в конфуціанстві пріоритет надається неправовим засобам забезпечення суспільної безпеки. Ця доктрина має виразно патерналістський характер: вона уподібнює суспільний організм до спільноти сімейного типу а тому турботу про безпеку покладає на монарха, який сприймається як батько держави, та його чиновників. Безпека підданих – цілком перебуває у руках очільників держави, які повинні здійснювати управлінські функції на засадах аристократичної етики. Фактично і в цьому вченні безпека суспільства синонімізується із порядком та спокоєм. Важливою умовою такого порядку та безпеки є

додержання ритуалів, церемоній, які охоплюють ледь не все суспільне і приватне життя людей [15, с. 165-167].

Засновник конфуціанства – Конфуцій (551 р. до н.е. – 479 р. до н.е.) та його учні виразно висловили свої уподобання, вказавши, що ліпше управляти суспільством на основі доброчесності, а не закону. Для цього правитель повинен бути ретельним у справах, правдивим, гуманним; він має висувати на ключові посади достойних та здібних; повинен вміти заслужити довіру народу [16, с. 56, 115].

Для забезпечення безпеки і добробуту суспільства Конфуцій вважав важливим подолання надмірної майнової нерівності між багатими та бідними. «Коли багатства розподіляються рівномірно, то не буде бідності; коли в країні панує гармонія, то народ не буде малочисленим; коли панує мир [у відносинах між верхами і низами], не буде небезпеки повалення [правителя]», - зазначав він. Тож ключове значення для безпеки держави має слідування правителем «серединним шляхом»: якщо багато їжі, задовольняються продовольчі потреби, а тому зміцнюється економічна безпека, якщо багато зброї – військова. Правитель має дбати про задоволення всіх потреби населення і тим самим спиратися на довіру народу. Занепад такої довіри здатен призвести до підриву безпеки держави [17, с. 12]. Таким чином, безпека постає у Конфуція критерієм ефективності державного управління, і постійна задача правителя – дбати про її зміцнення, уникаючи крайнощів радикалізму, і тим самим сприяти гармонійному розвитку суспільства [18, с. 96-97].

Варто зазначити, що конфуціанство як консервативно-охоронний напрям політико-правової думки у період династії Хань (206 р. до н.е. - 220 р. н.е.) стала офіційною ідеологією Китаю. Саме тоді знову була затребувана ідеологія небесного мандату і небесної волі як гарантів імператорської влади. Тому був відновлений і культ Неба як гаранта підвалин державності та безпеки країни, а Небо знову набуло статусу вищої сакральної цінності у стародавньому Китаї [19, с. 20].

Прямо протилежну конфуціанству позицію щодо співвідношення морально-етичних та правових засад у забезпеченні суспільної безпеки займали давньокитайські легісти (Гуань Чжун, Шан Ян, Хань Фейцзи, Шень Бу Хай та ін.). Вони виходили з того, що інтереси народу і правителя не збігаються; люди за своєю природою є порочними, тому управління лише на основі доброчесності для цього не підходить. Слід широко застосовувати норми права, аби запобігти вчиненню злочинів [20, с. 156-178]. Запоруку безпеки суспільства легісти вбачали також у створенні сильної централізованої держави.

Політико-правова доктрина легістів відображала інтереси централізації державного утворення та практики управління новими державами. Тим самими питання безпеки тісно пов'язувалися легістами з актуальними потребами державного будівництва і мали безпосереднє відношення до вирішення практичних питань цього будівництва. Вони, зокрема, вважали, що тільки за допомогою закону (фа), сили (ші) та мистецтва (шу) можна домогтися процвітання та забезпечити безпеку Піднебесної, що цілковито відповідало потребам створення могутньої та централізованої імперії. Зокрема, взяті на озброєння ідеї легістів, утілені у реформах Шан Яна обумовили значне посилення центральної влади. Зміцнення армії, яка згодом, за царювання Ін Чженя (Цинь Ши-Хуаньді), спромоглася підкоривши інші царства, створити потужну імперію Цинь [21, с. 9-13].

У цілях безпеки вони заохочували й культивували стеження, взаємні доноси, підозрілість підданих. Порушники суспільного порядку та безпеки держави повинні бути жорстоко покарані [20, с. 158, 159, 164, 174-181, 210-214, 231], причому тяжкість покарання, зазвичай, мало співвідносилася з тяжкістю правопорушення. Тут на першому плані стоїть, безумовно, безпека держави, натомість безпекою народу легісти жертвують в ім'я держави та її правителя.

Натомість для моїстів (засновник школи – Мо-цзи або Мо-ді (бл. 479 р. до н.е. – 400 р. до н.е.)) головним було встановлення миру в Піднебесній та задоволення мінімальних потреб якомога більшої кількості людей, а також висування на державні посади людей не за походженням, а за здібностями і заслугами. Вважаючи, що основним принципом світобудови та стосунків людей є любов як до ближнього, так і до далекого, то цей принцип був визначальним і для сприйняття в концепції моїзму суспільної безпеки, її соціально-етичне «звучання». Натомість між людьми в Піднебесній панує взаємне роз'єднання, ворожнеча, різні інтереси, що зсередини підриває безпеку суспільства і добробут людей. Ця ворожнеча ніби проєктується у сфері державного правління: «Нині правителі царств знають лише про любов до свого царства і не люблять інші царства, тому всіма силами країни прагнуть завдати удару іншій країні... якщо відсутня взаємна любов, то обов'язково з'являється взаємна ненависть; ...якщо між людьми Піднебесної немає взаємної любові, то сильний неодмінно підкоряю слабкого, багатий неодмінно ображає слабкого, знатний неодмінно хизується перед простолюдином, хитрий неодмінно обдурює простодушного» [22, с. 193]. Щоб досягти всезагальної гармонії і безпеки, слід чинити так, щоб інтереси були об'єднані в одне ціле. Саме любов має допомогти розв'язати конфлікти у будь-якій сфері. При цьому Мо-цзи поєднував всезагальну любов із принципом всезагальної користі і не розглядав її як відмову від матеріальних благ заради спільної справи, а навпаки, як служіння для отримання всезагальної вигоди і користі.

Мо-ци одним з перших давньокитайських мислителів прямо пов'язав стан безпеки суспільства із виникненням держави. Додержавний стан, на його думку, це стан хаосу та ворожнечі всіх з усіма, коли жодна людина не почуватється в безпеці: «Безпорядок у Піднебесній був таким самим, як серед диких звірів» [22, с. 191]. Тож, «зрозумівши, що причиною хаосу є відсутність управління і старшинства, люди обрали найбільш добродісного і мудру людину Піднебесної і зробили її сином неба... Тільки син неба може створити єдиний зразок справедливості в Піднебесній, тому в Піднебесній запанував порядок» [22, с. 191-192].

На відміну від давньоєгипетських та давньомесопотамських уявлень про безпеку особистості, суспільства і держави, аналогічні уявлення в межах політико-правової думки Стародавньої Індії вироблялися упродовж століть на основі давньоіндійських уявлень про кастово-варнову диференціацію суспільства. Ці погляди знайшли найбільш послідовне втілення в класичних трактатах Стародавньої Індії, таких, як «Веди», «Махабхарата», «Артхашастра», Закони Ману та ін.

Так, найдавнішим джерелом давньоіндійської думки про безпеку людини і суспільства є «Веди» (що з давнього санскриту означає відати, ведення, знання) – збірники релігійних та ритуальних текстів, релігійно-філософські трактати древніх аріїв, присвячені богам, космосу, людині, владі і порядку. Зокрема, «Рігведи» бере початок концепція божественного закону «рити», який являє собою космічний порядок. Вважалося, що порядок устанавлюється спочатку на небесах і на землі вищою силою і вимагає від людини певної поведінки. За порушення порядку людину чекала божественна кара. Рита втілюється на землі у вигляді «дхарми» (мораль, ритуал, закон, розпорядження і т.д.), яка включає все коло обов'язків (в тому числі і правових) і відповідальність людини. «Дхарма» – це правила способу життя, які стосуються усіх сфер людини (економічної, соціальної, правової, особистої і т.д.) в залежності від віку і стану. Ці правила обов'язкові для всіх, але є й правила, пов'язані з походженням, родом занять, віком тощо [23, с. 50].

У Стародавній Індії вважалося, що саме підтримання кастового порядку, його непорушності, панування вищих каст над нижчими і є ключовою умовою безпеки суспільства і держави. При цьому природно виокремлюється і закріплюється ключова роль царя як хранителя цієї безпеки: «Для всіх неухильно слідуючих притаманній їм дхармі, для варн і різних ашрам цар створений як охоронець» [24, с. 146-152]; «дотримання кожним свого закону веде на небо і до вічності. При його порушенні світ загине від змішування каст. Тому нехай цар не допускає порушення свого закону живими істотами...» [25, с. 146-152]. Царі сприймаються як намісники богів (проте самі не боги, як у Стародавньому Єгипті!), зневага їх статусу тягне за собою божі кари, тому царями не можна зневажати [26, с. 64].

Характерно, що сама генеза царської влади в уявленнях стародавніх індійців була пов'язана із необхідністю забезпечення безпеки країни, хоч і осмислювалася в міфічно-символічній формі. Так, в одному з найдавніших давньоіндійських літературних пам'яток – епосі «Махабхарата» (найстаріші її списки датовані V ст. до н.е.) [27] ці уявлення викладені так: «Люди, яких долав звичай риб (коли великі риби поглинають малих), зробили Ману, сина Вівасвана, царем і визначили шосту частку зерна і десяту частку товарів і золота як його (царя) доло. Цим підтримувані царі доставляють підданам безпеку володіння майном. Накладаючи на підданих покарання, царі усувають (вчинення) ними злодіянь, чим і доставляють їм безпеку володіння майном. Тому навіть лісні відлюдники віддають шосту частку зібраних ними колосків, говорячи: «Це частка того, хто нас охороняє» [26, с. 63]. Таким образом, в контексті цього міфу, податки на користь держави розглядаються як плата, що її держава в особі царя отримує за надання підданам безпеки, зокрема безпеки їхнього майна. Натомість, цар, який збирає податки, але не забезпечує безпеку країни, прирівнюється до крадія [26, с. 63].

Забезпечення безпеки країни включає в себе і турботу про життя своїх підданих. Цар мав забезпечити, аби кожен йшов визначеним йому шляхом, адже згідно з уявленнями брахманізму, слідування кожним своїй дхармі було запорукою процвітання та безпеки країни. Тож цар виявлявся більше ніж гарантом безпеки і гармонії в суспільстві, а по суті і в світі в цілому. Цар не повинен був допускати відхилення когось із підданих від вимог його дхарми, інакше частина провини підданого лягала на плечі правителя, що було небажаним не лише для нього особисто з точки зору релігійних поглядів: переродження в неживий предмет або в особу, нижчу за соціальним статусом. Таке положення мало стимулювати царя до належного виконання його обов'язків із забезпечення безпеки та процвітання держави [26, с. 66].

Згідно з першим політичним трактатом Стародавньої Індії – «Артхашастрою» (напівлегендарний автор якої Каутілья вважається головним радником царя Чандрагупти I з династії Маур'їв (317-293 рр. до н.е.), цар та його оточення мали володіти досить значним набором необхідних управлінських якостей [25, с. 18; 32, с. 146-152], щоб вживати заходів з відвернення внутрішніх і зовнішніх загроз країни. Для цього доцільними можуть бути не лише гуманні методи, такі, як активна робота дипломатії, але і засилання таємних агентів до ворогів, таємні покарання, стеження за придворними, таємниця поповнення скарбниці, дезінформація ворогів та власного населення, усунення негодних осіб [25, с. 18; 32, с. 146-152; 28, с. 101-120], тощо. Багато уваги приділялося таким методам ведення зовнішньої політики,

як військові хитрощі, політика подвійних стандартів, не гребуювання жодними методами залучення на свій бік друзів і союзників, будь-які способи відбиття ворожих агресій, укладення і розрив договорів з іноземними державами тощо.

Важливе значення для забезпечення безпеки мала розробка давньоіндійської доктрини залагодження міждержавних конфліктів, яка передбачала чотири послідовних етапи: 1) мирні переговори («сама»); 2) підношення дарів («дана») з метою уморити ворога; 3) завуальована погроза («бхеда»); 4) застосування сили («данда»). Отже, пряме застосування сили у конфліктах між державами вважалося небажаним і сприймалося як крайній, вимушений крок, коли застосування трьох інших кроків не дало результату [29, с. 190].

Реалістичність настанов «Артхашастри» у забезпеченні зовнішньої безпеки держави виявлялася також і доктрині «мандали», тобто «кола» («кола держав»), згідно з якою держава є центром кола, а його сусіди є ворогами, натомість сусіди сусідів – потенційними союзниками. Зовнішньополітична активність держави має спрямовуватися на підкорення сусідів шляхом укладання вигідних союзів із сусідами сусідів, але в кінцевому підсумку – підкорення всіх [30, с. 180-181]. При підкоренні іноземні правителі передавали свої землі цареві, але потім знову одержували їх вже від нього [30, с. 187]. Водночас, автор «Артхашастри» застерігав від надмірного захоплення союзниками з іншими державами адже такі союзи можуть бути використані і проти цієї держави та її безпеки [31, с. 71].

У давньоіндійських Законах Ману (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) було зроблено спробу раціоналізувати й осмислити таку ключову проблему безпекової проблематики, як існуючі загрози країні. Автори Законів Ману умовно розподілили ці загрози на дві великі групи: 1) загрози державному ладові (що поєднували як зовнішні – такі, як відносини з іноземними державами, так і внутрішні – недодержання порядку між кастами й неефективне управління державою); 2) загрози, пов'язані з порушеннями права власності та насильство між підданими. Окремо звертає на себе увагу проблема економічної безпеки держави, що в Законах Ману інтерпретується як основа державності [24, с. 15].

Звертає на себе увагу теза, що простежується в багатьох давньоіндійських політико-правових трактатах і приписує цареві поводити себе з підданими в контексті патерналістської моделі поведінки. У цьому відомий історик-сходознавець Г. Бонгард-Левін вбачав свідчення збереження давніх общинних традицій, коли вождь общини (роду, племені) виступав у ролі «годувальника», «батька» [33]. Водночас, на думку російської дослідниці Я. Безсонової, з найменування царя власником майна його підданих впливали не буквальні функції власника, а швидше обов'язок царя охороняти будь-яке майно в межах його держави, зокрема найперше – майна неповнолітніх, жінок тощо [26, с. 69].

Так, само, які в Стародавній Месопотамії, у Стародавній Індії система покарань розглядалася як спосіб ефективного впливу на поведінку людей з метою безпеки як населення так і держави. Взагалі, за влучним зауваженням Г. Бонгард-Левіна, через політичну думку Стародавньої Індії «червоною ниткою» проходить ідея про покарання як основу державного управління [33].

Втім, як засвідчують «Артхашастра» та Закони Ману, несправедливі покарання здатні викликати непокору народу та втрату влади правителем [25, С. 128-129; 32, с. 146-152]. Так, соціально-профілактичне й соціально-безпекове значення покарань за правопорушення чітко підкреслене в Законах Ману: «Покарання – цар, воно – чоловік, воно – вождь і воно – каратель... охоронець усіх живих істот... Покарання править усіма людьми, Покарання ж охороняє, Покарання не спить, коли всі сплять» [24, с. 128; 32, с. 146-152]. Не застосовуване справедливо покарання створює загрозу людям: «Не застосований до справи жезл створює становище як у риб, тобто через відсутність держателя жезла сильніший поїдає слабкого» [25, с. 19; 32, с. 146-152], тому, «якби цар не накладав невтомно Покарання на тих, які його заслуговують, сильніші б зажарили б слабких, як рибу на крутиву, ворона стала б їсти поминальне приношення і собака стала б лизати жертвну їжу, ніхто не мав би власності і відбулося б переміщення вищих і нижчих. Весь світ підкоряється тільки шляхом покарання, адже важко найти людину чисту; адже тільки зі страху Покарання весь світ служить користі» [24, с. 128; 32, с. 146-152].

Закони Ману також застерігають і від можливого завдання шкоди безпеці держави з боку сановників та слуг царя, адже «слуги царя, призначені для охорони народу, бувають переважно порочними, такими, що прагнуть до захоплення чужої власності; від них потрібно захищати цей народ». Таких слуг рекомендується усувати з посад та відправляти у вигнання [24, с. 136; 32, с. 146-152].

Висновки. На відміну від давньоєгипетської та давньомесопотамської інтелектуальної традиції, китайська політико-правова думка являє суттєвий плюралізм в осмисленні ключових питань безпекової проблематики і стала суттєвим кроком уперед у виокремленні відповідного політико-правового дискурсу й опрацюванні його ключових елементів.

У давньосхідній політико-правовій думці, особливо у давньоіндійській та давньокитайській, поступово утверджуються позиції щодо елементів механізму забезпечення безпеки, до якого включаються, окрім правителя та чиновників, також армія, таємні та розвідувальні служби, дипломатичні служби тощо.

Далеким від остаточного вирішення є й питання щодо ролі та місця права, правових регуляторів у забезпеченні безпеки суспільства і держави. Давньосхідна традиція ще не знала остаточного виокремлення права із системи соціонормативної регуляції суспільних відносин. Відтак право тісно взаємодіє із звичаями, ритуалами, табу, релігійними та політичними нормами у гарантуванні безпеки соціального життя. Поступово, зокрема на прикладі стародавніх Індії та Китаю, можна помітити посилення уваги давньосхідних мислителів до розробки проблематики держави і права в забезпечення безпеки. Вагому роль у такому напрямі безпекознавчого дискурсу починають відігравати правові норми, спрямовані на встановлення юридичної відповідальності за вчинення людьми тих чи тих правопорушень. Осмислюється безпекове значення цих норм та їх роль у гарантуванні соціального миру.

У цілому безпекова проблематика в межах давньосхідної політико-правової думки пройшла тривалий і вельми складний шлях – від перших інтуїцій і «прозоринь» до розлогих розмірковувань на тему безпеки індивіда, суспільства і держави. Тим самим було закладено підвалини для поступового збагачення цього дискурсу в умовах античної політико-правової думки, яка багато в чому була спадкоємицею давньосхідних політико-правових мислительних традицій. Найперше, в чому вона спромоглася перевищити своїх «учителів» - це суттєво раціоналізувати підходи до проблеми безпеки, також включити у відповідний дискурс проблему безпеки людини у співвідношенні із проблемами безпеки суспільства і держави, а також розставити більш виразні наголоси на потребах правового гарантування суспільної безпеки в умовах державної організації суспільного життя (спершу в умовах полісної, а згодом – імперської його організації).

Давньосхідна політико-правова думка ще не знає відділення безпеки суспільства від безпеки держави: за умов домінування давньосхідної деспотії як превалюючої форми державного правління, що «поглинає» суспільство і повністю підпорядковує як суспільне, так і приватне життя тотальному контролю і наглядові з боку бюрократичного державного апарату, на перший план у міркуваннях політико-правового характеру не могли не вийти саме питання державної, а не суспільної чи індивідуальної безпеки.

Поступово на рівні давньосхідної політико-правової традиції осмислення проблем безпеки переходить у площину війни і миру, а також забезпечення стабільності суспільного життя і потреб підданих. Таким чином, увиразнюються елементи внутрішньодержавної і зовнішньополітичної, економічної і військової безпеки як різновидів (форм) безпеки, хоч їх виокремлення ще не має систематизованого й послідовного характеру в політико-правовій думці Стародавнього Сходу. Розвиток військової інфраструктури, зміцнення армії, вдалі військові операції вважаються чи не основним обов'язком державця у гарантуванні безпеки країни. Проте ці напрями його діяльності все ж урівноважуються і певною миротворчою (зокрема, господарською) діяльністю, спрямованою на підтримання економічної безпеки суспільства, найперше – соціальних низів.

Етатичний характер давньосхідної політико-правової свідомості продукує уявлення про ключову роль монарха, що уособлює державу, в забезпеченні безпеки соціуму. Безпека суспільства, в цьому ключі, з одного боку постає як результат плідної взаємодії царствених – як надземних, так і суто земних – сил, а з другого боку, є неодмінною умовою розквіту держави, зміцнення добробуту її громадян, підтримання в країні соціального миру та стабільності.

Сакралізація держави та правителя певним чином втілюються в певній сакралізації функції із забезпечення безпеки країни. Поступово утверджується уявлення про забезпечення безпеки як функцію держави та державця, а успішність дій із забезпечення такої безпеки дедалі більше сприймається як критерій ефективності державного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов В. О. Конституційно правові засади національної безпеки України: монографія / В. О. Антонов; наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
2. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. 776 с.
3. Кружков А.П. Социально-философские аспекты создания безопасной среды : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Чуваш. гос. ун-т им. И.Н. Ульянова. Саранск, 2009. 153 с.
4. История политических и правовых учений : Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. Москва: Юридическая литература, 1997. 576 с.
5. Дмитриев С. Безопасность в Китае: термин и коннотации. *Безопасность как ценность и норма: опыт разных эпох и культур* (Материалы Международного семинара, г. Суздаль, 15–17 ноября 2011 г.) / Отв. ред. С. Панарин. Санкт-Петербург : Интерсоцис, 2012. С. 70-78.
6. Балдаев Д.Ф. Генезис культа Неба в древнем Китае : дисс.... канд. ист. наук : 07.00.03. Улан-Удэ, 2006. 147 с.
7. Халтаева Ю.Р. Религиозные верования и учения в системе государственного управления Древнего и Средневекового Китая : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.14. Бурятский гос. ун-т. Чита, 2016. 26 с.
8. Васильев Л.С. Культа, религии, традиции в Китае. Москва : Ломоносовъ, 2015. 528 с.

9. Налуцишин В.В. Філософсько-правова парадигма соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права» (081 – Право). Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Львів, 2018. 403 с.
10. Сорокун П.В. Политические и правовые учения в Древнем Китае. *Эпоха науки*. 2016. №8. С. 88-92.
11. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства, Москва : Наука, 1983. 327 с. URL: https://historylib.org/historybooks/Leonid-Sergeevich-Vasilev_Problemy-genezisa-kitayskogo-gosudarstva/
12. Рыков С.Ю. Древнекитайская философия : Курс лекций / РАН, Ин-т философии. Москва : ИФРАН, 2012. 312 с.
13. Сергеев В.К. Истоки гуманистических исканий философской мысли Древнего Востока. *Вестник науки Сибири*. 2012. № 1 (2). С. 231-236.
14. Лао-цзы. Дао дэ цзин, или Писание о нравственности. Под ред. Л.Н. Толстого. Пер. с кит. Д.П. Конисси. Ростов н/Д : Пегас, 1994. 50 с.
15. История политических и правовых учений. Древний мир. Отв. ред.: Нерсисянц В.С.; Редкол.: Грацианский П.С., Мамут Л.С., Мартышин О.В. Москва : Наука, 1985. 349 с.
16. Конфуций. Я верю в древность. Сост., пер.и коммент. И. И. Семенов. Москва: Республика, 1995. 384 с.
17. Богданов Е.Н., Зазыкин В.Г. Конфуций о субъективных условиях эффективного государственного управления. *Прикладная юридическая психология*. 2014. №2. С. 7-15.
18. Глебов А.Н., Неверов А.Я. Генезис и развитие концепта «безопасность» в политико-правовых учениях Древнего Востока и Античности. *Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования* / главный редактор Г.Ф. Шафранов-Куцев. Тюмень: Изд-во Тюм. гос. ун-та, 2018. Т. 4. № 2. С. 94-103.
19. Халтаева Ю.Р. Религиозные верования и учения в системе государственного управления Древнего и Средневекового Китая : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.14. Бурятский гос. ун-т. Чита, 2016. 26 с.
20. Книга правителя области Шан (Шан Цзюнь Шу) : пер. с кит., вступ. ст. Л.С. Переломов ; коммент. Л.С. Переломов ; послесл. Л.С. Переломов. 2-е изд., доп. Москва : Ладомир, 1993. 392 с..
21. Халтаева О.Р. Концепция государственного управления легистов и учение о небе в период Чуньцю и Чжаньго. *Вестник Бурятского государственного университета. Сер. Философия, социология, политология, культурология*. 2015. Выпуск 14. С.9-13.
22. Древнекитайская философия: собр. текстов: в 2 т. Т 1. Редактор Литвинова Л.В. Москва : Мысль, 1972. 363 с.
23. Налуцишин В.В. Філософсько-правова парадигма соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права» (081 – Право). Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Львів, 2018. 403 с.
24. Законы Ману / АН СССР, Ин-т востоковедения. Перевод С.Д. Эльмановича. Москва : Наука; Науч.-изд. центр «Ладомир», 1992. 359 с.
25. Архашастра, или наука политики. Ред. В.И. Кальянов. Москва: Ладомир, Наука, 1993. 800 с.
26. Безносова Я.В. Дхармашастры Ману, Яджнавалкьи и Нарады как источники нормативного регулирования общественных отношений в Древней Индии II в. до н. э. – V в. н. э. (историко-правовое исследование) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2018. 197 с.
27. Ильин Г.Ф. Старинное индийское сказание о героях древности «Махабхарата». Москва : Академия наук СССР, 1958. 139 с. URL: http://www.rondon.org/i_gf/sisogdm.htm.
28. Барышников Д.Н. Международные отношения и дипломатия в традиции древнеиндийской политической мысли. *Вестник Московского университета. Сер. 12, Политические науки*. 2015. № 2. С. 101-120.
29. Синха Маножд Кумар. Индуизм и международное гуманитарное право. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Т. 87. № 858. С. 67-78.
30. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. Под ред. И.А. Стучевского. Москва : Наука, 1987. 311 с.
31. Ржевська В. Міжнародно-правовий аспект союзів у сфері безпеки у народів Стародавнього Сходу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 1. С. 69-72.
32. Скубченко Л.Ф. Проблема безопасности личности и государства в политико-правовых концепциях Древнего мира. *Вестник Международного института экономики и права*. 2011. № 2 (2). С. 146-152.
33. Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. М. : Наука, 1985. 758 с. URL: <http://www.abhidharma.ru/A/Simvol/Indyizm/0003.pdf>.

REFERENCES

1. Antonov V. O. Constitutional Legal Principles of National Security of Ukraine: monograph / V. O. Antonov; scientific editor Yu.S. Shemshuchenko. Kyiv: TALKOM, 2017. 576 p.
2. National Security: Worldview, Theoretical and Methodological Principles: monograph / under general edition of O. P. Dzoban. Kharkiv: Pravo, 2021. 776 p.
3. Kruzchkov A.P. Socio-Philosophical Aspects of Creating a Safe Environment: Synopsis of the PhD dissertation... : 09.00.11. Chuvash State University named after I.N. Ulianov. Saransk, 2009. 153 p.
4. History of Political and Legal Doctrine : textbook / under edition of O.E. Leist. Moscow: Legal Literature, 1997. 576 p.

5. Dmitriev S. Security in China: Term and Connotations. Security as the Value and Norm: Experience of Different Epochs and Cultures (Materials of the International Seminar, Suzdal City, November 15-17, 2011) / editor-in-chief S. Panarin. St. Petersburg: Intersotsis, 2012. Pp. 70-78.
6. Baldaev D.F. Genesis of the Cult of Heaven in Ancient China: dissertation for the candidate of historical science... : 07.00.03. Ulan-Ude, 2006. 147 p.
7. Khaltaeva Yu.R. Religious Beliefs and Teachings in the System of Public Administration of Ancient and Medieval China : Synopsis of the PhD dissertation... : 09.00.14. Buryat State University. Chita, 2016. 26 p.
8. Vasiliev L.S. Cults, Religions, Traditions in China. Moscow : Lomonosov, 2015. 528 p.
9. Nalutsishin V.V. Philosophical and Legal Paradigm of Social Control as a Mean of Ensuring the Rule of Law. Dissertation for Doctor in Law degree in the specialty 12.00.12 "Philosophy of Law" (081 – Jurisprudence). Lviv State University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Lviv, 2018. 403 p.
10. Sorokun P.V. Political and Legal Doctrine in the Ancient China. Era of science. 2016. No.8. Pp. 88-92.
11. Vasilev L.S. Problems of the Genesis of the Chinese State, Moscow : Nauka, 1983. 327 p. URL: https://historylib.org/historybooks/Leonid-Sergeevich-Vasilev_Problemy-genezisa-kitayskogo-gosudarstva/
12. Rykov S.Yu. Ancient Chinese Philosophy : Course of lectures / Russian Academy of Science, Institute of Philosophy. Moscow: IFRAN, 2012. 312 p.
13. Sergeev V.K. Origins of the Humanistic Search for Philosophical Thought of the Ancient East. Siberian Journal of Science. 2012. No. 1 (2). Pp. 231-236.
14. Lao Tzu. Tao Te Ching, or Scripture on Morality. Under edition of L.N. Tolstoy. Translation from Chinese by D.P. Konissi. Rostov-on-Don : Pegas, 1994. 50 p.
15. History of Political and Legal Doctrine. The Ancient World. Editor-in-chief: Nersesyants V.S.; Editorial board: Gratsiansky P.S., Mamut L.S., Martyshin O.V. Moscow : Nauka, 1985. 349 p.
16. Confucius. I Believe in Antiquity. Compilation, translation and comments by I.I. Semenenko. Moscow: Respublika, 1995. 384 p.
17. Bogdanov E.N., Zazykin V.G. Confucius on the Subjective Conditions of Effective Public Administration. Applied legal psychology. 2014. No.2. Pp. 7-15.
18. Glebov A.N., Neverov A.Ya. Genesis and Development of the Concept of "Security" in the Political and Legal Teachings of the Ancient East and Antiquity. Tyumen State University Herald. Socio-economic and legal research / editor-in-chief G.F. Shafranov-Kutsev. Tyumen: Publishing House of Tyumen State University, 2018. Vol. 4. No. 2. Pp. 94-103.
19. Khaltaeva Yu.R. Religious Beliefs and Teachings in the System of Public Administration of the Ancient and Medieval China : Synopsis of the PhD dissertation ... : 09.00.14. Buryat State University. Chita, 2016. 26 p.
20. The Book of Lord Shang (Shang Jun Shu) : translation from Chinese, introduction by L.S. Perelomov; comments by L.S. Perelomov; epilogue by L.S. Perelomov. 2nd enlarged edition. Moscow : Ladimir, 1993. 392 p.
21. Khaltaeva O.R. Concept of Public Administration of the Legists and Doctrine about the Sky in the Chunqui and Zhang Periods. Bulletin of Buryat State University. Series. Philosophy, sociology, political science, cultural studies. 2015. Issue 14. Pp.9-13.
22. Ancient Chinese Philosophy: collection of texts: in 2 volumes. Vol. 1. Edited by Litvinova L.V. Moscow : Mysl, 1972. 363 p.
23. Nalutsishin V.V. Philosophical and Legal Paradigm of Social Control as a Mean of Ensuring the Rule of Law. Dissertation for Doctor in Law degree in the specialty 12.00.12 "Philosophy of Law" (081 – Jurisprudence). Lviv State University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Lviv, 2018. 403 p.
24. Laws of Manu / USSR Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies. Translation by S.D. Elmanovich. Moscow : Nauka; Scientific and editing center "Ladimir", 1992. 359 p.
25. Arthashastra, or the Science of Politics. Edited by V.I. Kalianov. Moscow: Ladimir, Nauka, 1993. 800 p.
26. Beznosova Ya.V. Dharmaśāstras of Manu, Yajnavalkya and Narada as Sources of Normative Regulation of Social Relations in Ancient India of the II century B.C. – V century A.D. (historical and legal research) : dissertation for candidate's degree ... : 12.00.01. Lobachevsky National Research Nizhny Novgorod State University. Nizhny Novgorod, 2018. 197 p.
27. Ilyin G.F. Ancient Indian Legend about the Heroes of Antiquity "Mahabharata". Moscow : USSR Academy of Sciences, 1958. 139 p. URL: <http://www.rodon.org/i gf / sisogdm.htm>.
28. Baryshnikov D.N. International Relations and Diplomacy in the Tradition of Ancient Indian Political Thought. Bulletin of Moscow University. Series 12, Political Science. 2015. No. 2. Pp. 101-120.
29. Manoj Kumar Sinha. Hinduism and International Humanitarian Law. International Review of the Red Cross. 2005. Vol. 87. No. 858. Pp. 67-78.
30. Interstate Relations and Diplomacy in the Ancient East. Under edition of I.A. Stuchevsky. Moscow : Nauka, 1987. 311 p.
31. Rzhavska V. International and Legal Aspect of Unions in the Security Sector among the Peoples of the Ancient East. Journal of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv. 2013. Issue 1. Pp. 69-72.
32. Skubchenko L.F. Problem of the Security of Individuals and the State in the Political and Legal Concepts of the Ancient World. Herald of International Institute of Economics and Law. 2011. No. 2 (2). Pp. 146-152.
33. Bongard-Levin G. M., Ilyin G. F. India in Antiquity. M. : Nauka, 1985. 758 p. URL: <http://www.abhidharma.ru/A/Simvol/Indyizm/0003.pdf>.